

מתתיהו שלם

מתתיהו שלם (1904-1975) מלחין ומשורר, שמו מלידה **ויינר**, נולד בזמושץ, פולין, שם היה אביו מנהל בית ספר עברי. הוא עלה לארץ-ישראל ב-1922 ועבד תחילה בסלילת כבישים ובחקלאות. ב-1927 הצטרף לקיבוץ בית-אלפא וב-1939 עבר לקיבוץ רמת-יוחנן. שלם עבד כרועה צאן והיה בין ראשוני המחברים של שירי רועים. כבר בבית-אלפא חיבר שירים, אף כי אז עדיין לא ידע לכתוב אותם בתווים. יהודה שרת ויוסף טל היו רושמים מפיו את שיריו בתווים. אחר כך למד שלם בירושלים ומ-1944 עבד כמדריך בעליית הנוער. רוב יצירתו המוזיקלית חוברת עבור הקיבוץ. רוב שיריו כתובים למלותיו שלו. בשנים 1944-1945 עיצב והלחין את טקס הבאת העומר ברמת-יוחנן יחד עם הכוריאוגרפית לאה ברגשטיין. בשנות החמישים כתב מסכת שירי כלולות לחגי החתונות בקיבוצו. משיריו: **שבולת בשדה, שה וגדי, רועה ורועה** (בהט, 2011: 334)

בשנים 1967-1969 ערכתי בקיבוץ כפר מסריק, שבו הייתי חבר אז, סדרת ערבים על מלחיני הזמר העברי. ביניהם, וודאי החשוב שבהם, היה מתתיהו שלם. כאשר התקשרתי אל גיל אלדמע ואמיתי נאמן, שהיו אז ממונים ב"קול ישראל" על שידורי הזמר, והצעתי להם להקליט ולשדר ערב כזה עמו, הם התפעלו ושאלו אותי: "איך העיזות את הדוב מרצו?" הסתבר כי הם פנו אליו פעמים רבות בבקשה לערוך ערב כזה עמו והוא לא נענה להם. נראה שעוררתי בו אמון מאז הפגישה הראשונה, ואולי סייע לכך היותי חבר קיבוץ והיכרותי עם נירה שלם כלתו ועריכת הערב בקיבוץ לא רחוק מקיבוצו. הערב, שאותו ערכתי והנחיתי, זכה להצלחה ופרט למתתיהו עצמו השתתפו בו נחמה הנדל ואחרים ששרו את שיריו. לאחר מותו ב-1975 רציתי לכתוב עליו. נפגשתי עם בנו אלישע וכלתו נירה שלם והם מסרו לי חומר יקר מציאות שאותו הבאתי לראשונה ברשימה זאת, שפורסמה במושב חוברת 6 בנובמבר 1975.

ואין שואל מי חיברם... על מתתיהו שלם

לפני חודשים אחדים הלך לעולמו בקיבוץ רמת-יוחנן אשר בעמק זבולון אחד ממניחי היסוד לזמר הישראלי. **מתתיהו שלם**, משורר ומלחין, עזב את עולמו בהשקט ובצנעה, כדרכו כל שנותיו. כזה היה האיש, הולך אחרי הצאן ומעניק לנו עם השנים כמה מן המושרים ביותר בין שירינו, מאלה שכבר אין איש שואל מי חיברם, כביכול היו קיימים מאז ומעולם, והם חלק מנוף הארץ הזאת.

דור המייסדים של הזמר הישראלי קם לנו בשנות העשרים של המאה העשרים. לפני כן היה הזמר שהושר בפי החלוצים שאול ממקורות שונים, חלקם לועזיים וחלקם יהודיים (שירים רוסיים וסלאביים, שירי יידיש ממזרח-אירופה, שירי לאדינו, שירים ערביים ובדואיים), והמלים העבריות תורגמו או הותאמו לו. **מלחינים** ראשונים לזמר הישראלי הם בני הדור שנולד בראשית המאה, כלומר – בשנות העשרים הם היו בגיל העשרים שלהם, גיל הסער והפרץ, ובמציאות הקשה והמלהיבה של אותם ימים נבע מתוכם הזמר כמעין המתגבר, ומילא צורך חברתי דוחק: שירים לבית-הספר ולגן-הילדים, שירים לחג המתחדש, שירים לביטוי המעשה החלוצי – התיישבות, עלייה והגנה. מלחינים אלה היו ונשארו ברובם קודם-כל **מלודיסטים** (מלחינים במובן האטימולוגי של המלה – יוצרי **לחנים**). השכלתם המוזיקלית הייתה אמנם מזערית, אך לא היה גם צורך בהרבה ידע כדי לרשום בתווים את המנגינות שחיברו, ואלה נפוצו במהירות והושרו בפי רבבות, שכן היישוב היה צמא לשירים אלה והזדהה עם רובם מרגע חיבורם.

אשר לסגנון השירים מבחינה מוזיקלית, היה בו שילוב ספונטאני של מורשת בית-אבא של עולים ממזרח-אירופה, כלומר – השיר הסלאבי והחסידי, יחד עם התרשמותם החזקה מן השיר המזרחי – הערבי והבדואי, שעזמו שאפו היוצרים להזדהות, כדי לדבוק בנוף הארץ ובאווירתה (ראו להלן דבריו של מתתיהו שלם על כך).

רוב בני הדור הזה עדיין חיים עימנו והם זוכים לראות כיצד שיריהם הופכים להיות שירי-עם והם עצמם הופכים להיות "אלמוניים", שכן כל ילד בגן שר את שיריהם בלי לשאול מי חיברם. שניים מן הבולטים בדור זה הלכו לעולמם: לפני שנים אחדות – מרדכי זעירא, ולפני חודשים אחדים – מתתיהו שלם. את הטובים שבין מחברי הזמר הישראלי מדור הראשונים אפשר למנות על אצבעות יד אחת, ודי אם נזכיר, חוץ משניים אלה, את ידידיה אדמון, עמנואל עמירן ושרה לוי-תנאי.

מתתיהו שלם היה מן היחידים בזמר הישראלי שחיברו יחדיו פיוט ולחן, שהיו משוררים-מלחינים (מלבדו נזכיר את שרה לוי-תנאי, את עמנואל זמיר ואת נעמי שמר). הוא גם ייצג יותר מכל יוצר אחר את הקיבוץ וחגו בזמר הישראלי, ולכן נכתבו רבים משיריו לא כשירים בודדים אלא כמחרוזות במסכת החג: חג הגז, חג העומר, טקס הכלולות הקיבוצי ועוד. בנוסף על השירים שהלחין כתב גם שירים רבים ללא לחן (בחלקם הופיעו בקובץ "רועים בגלבע" בשנת תש"י), עת חש כי השיר שלם במילותיו בלבד ואינו זקוק ללחן. אחדים משירים אלה נביא כאן לראשונה בהמשך.

חשיבותם של רשמי ילדות

כדי להבין את שורשיותו של מתתיהו שלם, יש לרדת אל שורשיו, אל ילדותו ואל בית אביו. דומה, שכל תולדות המהפכה הלאומית שלנו מקופלים בזעיר-אנפין במיקרו-היסטוריה של משפחה זו. הוא נולד כמתתיהו ויינר בשנת 1904 למורה עברי בגולת פולין. סבו, אבי אביו, עוד היה חסיד שישיב כל ימיו אצל הרבי ולמד תורה, ואשתו עבדה לפרנסתם. אביו כבר היה חופשי, חילוני, אך היה כל ימיו ציוני. שפת הבית הייתה עברית והשיחות בבית נסבו על ארץ-ישראל יותר מאשר על כל נושא אחר. לא ייפלא, על כן, שחינוך זה הוביל את מתתיהו אל תנועת "השומר-הצעיר", ועימה, בהיותו בן שמונה-עשרה, לארץ-ישראל.

התערותו העמוקה בחיים הישראליים, מבחינה רוחנית בעיקר, היא כפלא. הוא מיעט מאוד לדבר על ילדותו ועל חייו בגולה, אך בעיזבונו מצאנו שני שירים בכתב-יד, מן התקופה האחרונה כנראה, המבטאים לא רק את זיכרונותיו אלא אף את הכרתו בחשיבותם של רשמי ילדות, בבחינת "האדם אינו אלא תבנית נוף מולדתו". שירים אלה מתפרסמים כאן לראשונה, ועל כך יבואו על התודה בני משפחתו – רעייתו, בניו וכלתו – אשר העמידו לרשותנו חומר יקר זה.

כְּפָרִים

גִּגּוֹת תִּבְּן הַפָּרוּ דְּמִיּוֹנִי –

בְּאַרְזוֹת עִם קִילוֹן וּדְלִי.

הָיוּ הַבְּקָרִים צוֹנְנִים לְהַפְּלִיא,

וְאָנִי כְּמֶרְוָה צְמָאוֹנִי.

היו הכפרים עמוסי טללים –
הומים ונושמים מן הקי.
חלונים ופתחים, רשרושי העלים,
כל אלה היו מארחי.

לא היה זה ביתי, לא בית אבי,
רק פנדק מוזר ומבעית.
קרקור פרנגוליו, ריחו החמים –
כבשו ישותי לתמיד.

היו ונגוזו, אבד עולמם,
צללו אל עמקי התהום.
משהו דבק בנמי לבבי
והנביט את זרעי החלום.

מולדת

מזכרון מעמקים ברחק,
ארץ מולדתי,
אף כי לא גמעתני שמש –
בה צרבה נשמת.

מענות אבותי ומורשתי,

תפלות ידעה ילדותי –

עפרותם היו לי לארץ –

רקיע לכלל מהותי.

מאותיות לוחשות באפר,

גוילים לפופים בכדים,

קטרת עולה ממזבח –

מרמץ לוחט ברבדים.

מולדת היא לי אנצרה.

מאדמתה הצמחתי פתי,

כרצועות על זרועי אאמצנה.

אני בה. היא אתי.

אחרי הצאן

מתתיהו שלם עלה ארצה ב-1922, שנה לאחר שהוקם בעמק-יזרעאל קיבוץ השומר-הצעיר א', קיבוץ בית-אלפא, אך קיבוץ זה כבר לא נראה לעולים החדשים מספיק "כשר". מספרת על כך רעייתו, טובה: "ראשית, שם כבר עישנו ושתו, ושנית – הכול כבר היה מוכן... ואנו רצינו בחלוציות ממש. היינו אחרוני העלייה השלישית מפולין. יצרנו את קיבוץ ג' בכפר-תבור". משהו על הווי הקיבוץ ויחסיו עם איכרי הסביבה ניתן ללמוד מסיפורו של מתתיהו "על רקע של שיר" (ראו בהמשך). הקיבוץ לא החזיק מעמד, ועם התפזרו הלך מתתיהו לנהריים, שם עבד כיהודי יחידי בין המוני ערבים. המפגש הבלתי-אמצעי עם המזרח היה לו חוויה עזה, כבר בדרכו ארצה חיבר שירים, אך התייחס אליהם כאל "ניסיונות בעילום שם". על חוויית נהריים סיפר:

המפגש עם הארץ הביא אל החיפוש; באנו אל המזרח, עלינו להתקרב אל המזרח, ללכת אל סביבה שוממה. נתקבלתי לעבודה זו, שבה לא עבדו יהודים. היתה זו טלטלה חוויתית גדולה – מפגש עם המזרח, עם הנוף הפראי, עם הלחנים ששמעתי. גרתי בכוח מעל לירדן, שמעתי את שאון הירדן. באותו זמן חיברתי שירים ראשונים שחשבתי אותם כשלי (גם על כך ראו להלן ברשימתו "על רקע של שיר").

שנים אחדות נדד ברחבי הארץ והכירה מכמה פנים. לאחר נהריים עבד זמן-מה כגן בארמון-הנציב בירושלים וכן בבריכות המלח בעתלית. בת-השיר הציקה לו, אך התנאים היו קשים מלהתפנות אליה. הוא רצה ללמוד לנגן על אוֹקְרִינָה. כתב לפולין וביקש כי ישלחו לו כלי. בשנת 1926 הצטרפו בני הזוג שלם – מתתיהו וטובה – לקיבוץ בית-אלפא, וזאת לאחר התלבטות רבה, כאמור. כאשר הוקם ענף הצאן בבית-אלפא, היה זה מאורע חשוב בחייו, עליו סיפר בערב שהוקדש ליצירתו (ב-1968):

הטלטלה החוויתית השנייה הייתה לי העבודה בענף הצאן. זה היה לפני ארבעים שנה. באותם ימים נראה לי הדבר יותר מאשר סתם עבודה, וכך נקשרתי עמוקות לענף. זו ודאי אחת הסיבות לכך שאני יותר מכל אחד אחר עוסק בנושא זה בשיריי. לא נתנו לי לעבוד בצאן ארבעים שנה, כמו לרבי עקיבא בשעתו. נקראתי גם לתפקידים אחרים, ביניהם הוראה והדרכה בחברות נוער, תפקיד שאותו מילאתי במשך קרוב לחמש-עשרה שנים. באותן שנים שבהן למדתי ולימדתי היה גם ניתוק מסוים מן הצאן. אף על פי כן, זו האהבה הראשונה שלי ושמרתי מכל משמר – בכל זמן חופשי, בכל שבת וחג (מעולם לא ניתקתי את הקשר הישיר) – לצאת למרעה. בשנים האחרונות, משהשתחררתי מן הצורך להורות, חזרתי שוב לעבודה זו וכיום אני ממלא אותה חלקית.

צבעונים עולים מהנזקים

בתקופת מאורעות תרפ"ט (1929) היה מתתיהו שומר, והדבר חיזק עוד יותר את השתלבותו בקיבוץ בית-אלפא. בראשית שנות השלושים הגיעו הוריו ארצה, ואביו היה זה שהדריכו ברחובות ירושלים. הוא למד להכיר אותה טוב יותר מישראלים רבים... באותן שנים יצא שלם גם, לראשונה, ללימודים בעיר. הלימודים יעדו אותו לתפקידו החינוכי, אך במקביל להם יכול היה לראשונה גם ללמוד מוזיקה, שכן עד אז היתה הלחנת השירים לגביו מעשה ספונטאני לחלוטין – הוא יצר על-פה וזכר את שיריו על-פה. מכאן ואילך יכול היה להעלותם על כתב התווים. בתנאים הקשים של אותם ימים היו לימודים אלה כאוויר לנשימה לרוח היוצר שבו. עם זאת, מעולם לא יכול היה – וגם לא ראה זאת כדרכו – להתמסר ללימודי המוזיקה כמקצוע ממש. הוא הסתפק במידע ההכרחי כדי ליצור את שיריו, וזאת לצד פעילותו האחרת הענפה – משקית, חינוכית וחברתית.

בשנת 1940 התרחש חילוף של חלקי אוכלוסייה בין הקיבוצים בית-אלפא ורמת-יוחנן בגלל סיבות פוליטיות-מפלגתיות. משפחת שלם היתה בקבוצה שעברה מבית-אלפא לרמת-יוחנן והשתקעה בה. כאן המשיך מתתיהו את עבודתו בצאן, אך כרועה מנוסה נתבקש לרעות גם את צאן ישראל: הוא התמסר כולו להדרכת הנוער ועד יומו האחרון שמר על קשר עם חניכיו, הפזורים כיום במקומות רבים. עקב השתלמותו כמדריך-נוער שהה שוב מחוץ לקיבוץ – בירושלים – אך גם הפעם היו לימודי המוזיקה רק נספח ללימודי יהדות וספרות, שעשה כשומע-חופשי באוניברסיטה העברית.

בשנים האחרונות, לאחר פעילות רבת שנים כמעצב החג בקיבוץ, הקים מתתיהו ברמת-יוחנן את "המכון לחג ומועד", שבו ריכז כל חומר מוזיקלי, מילולי, דקורטיבי ואחר של החג המתחדש בקיבוץ. המכון ממשיך בפעילותו גם היום והוא בבחינת מורשת חשובה של מפעל חייו [בהמשך צורך המכון למוסד

דומה בקיבוץ בית השיטה]. על חשיבות יצירתו לחג המתחדש וכן על חשיבות החג עבורו כאתגר ליצירה ניתן ללמוד מתוך דבריו :

מאז בואי לארץ אני חי בכפר ובקיבוץ, לכן גם רוב הנושאים שעליהם אני שר הם הזדהות ישירה עם הסביבה ועם חיי בה; ולא רק חוויותיי האישיות אלא אף הצרכים של כלל ההווי הקבוצתי כמו חגים, מסיבות, אירועים חברתיים שונים הביאו אותי לידי יצירה, וזמרים רבים נתחברו מתוך המניעים הללו. השתתפותי הפעילה בעיצוב החג הקיבוצי משמשת לי דחף פורה. לא ייתכן חג בלי זמר-חג, הרגשת הצורך בחידושים של חגי-טבע במיוחד הולידה את טקסי הגז וטקסי העומר על שיריהם, ובאותה מידה גם שמחות חברה כמו טקסי חתונה וכדומה, ניתן לומר, שההזדהות שלי עם ערכי ההתיישבות והחברה הקיבוצית הביאו אצלי את שני התחומים – הקולקטיבי והאישי – לידי מיזוג הרמוני ובונה.

נוף הכפר והקשר הבלתי-אמצעי אל האדמה, הצומח והחי, היו למתניהו שלם כמקום ריכוז ושלווה וכמקור-השראה. הוא כותב על כך :

דבקתי מאוד בנוף. עזרה לי בכך גם עבודתי בענף הצאן. כשאתה נמצא שעות מרובות במרעה, אם זה בשדה ואם זה בהרים, יש שהות להסתכל ולהתרשם מהמסובב. הנוף הופך לתחושה. כמובן יכולות להיות תפיסות שונות. חוקר הטבע שומע אחרת את נגינת הציפורים. הוא נוטה יותר להכיר ולהגדיר, ואילו בעל הנטייה האמנותית שומע צלילים ובנות-קול. הנה למשל בשיר "פנה הגשם" מזדמר האביב, חילוף המראות, התרחשויות של חדות הנוף, לא געגועים ולא התרפקות כי אם פשוט תחושת החדווה. מדי שנה בבוא האביב עולים לפניי אותם צבעונים הנזכרים בשיר, שהיו לי לחוויה עמוקה בראותי אותם עולים מהנזקקים ודווקא בהרי הגלבו.

שיר בכורה לשמחת-הגז

על הקשר הישיר בין העבודה בצאן, ההקשבה לשירה הערבית, יצירת "שיר הגז" והבאתו לחג הקיבוצי מספר מתניהו את הדברים הבאים (מתוך רשימתו "שירי הגז הראשונים" בחוברת **תצליל** 1967, רשימה מרתקת ומאלפת על ניסיונות ראשונים ליצירת חג בקיבוץ):

... הגוזז הערבי לא פסק מלפזם כל הימים, תוך עבודתו שר והסתלסל. גם אנו לא נשארנו חייבים. ניגונים, לחני תפילה, שירי כפר אוקראיני, הכול שימש בערבוביה, חשתי מוזרות וסתירה בעובדה, והתבקש משהו שונה לכל אשר התרחש בנו ומסביבנו. תוך העבודה שוחחנו בינינו שמן הדין שיהיו לנו שירים על גז הצאן, והרי אין בנמצא כאלה לא בעברית ולא ביידיש...

הקשבתי מפעם לפעם לגוזז הערבי המפזם. ודאי שר הוא מהקשור בעבודתו, חשבתי לעצמי, אך איזו מונוטוניות מעיקה. שוב ושוב, כל הימים אותו הלחן, מתחלפות רק הווריאציות, עולה ויורד, שותק ומקטע, מושר ומושר כאילו שקע ללא מוצא. רק פה ושם חלה איזו התעוררות, התחלף פתאום הקצב בלוויית מילות כלשהן. על השאלה מה הוא שר לא ידע לענות, אף לא ירד לסוף דעתנו, לבסוף הפליט: "יענה העק" - כלומר, ככה סתם.

נסתיימה עבודת הגז ואני יצאתי למרעה עם עדר מבהיק בלובן גופו העירום. היתה הרגשה נפלאה, בעצם כבר ציפיתי באי-סבלנות ליום המרעה תחת לעמוד כפוף בדיר ולגלגל כבשה אחר כבשה בזעה ובלכלוך. היה בכך מעין פורקן וכל אותו יום נמצאתי במצב רוח מרומם וכאילו מאליהן נתחרזו המלים: "שישו שישו שמחו נא, חג הגז הנה בא". עלו צלילים ונתמזגו במלות ואני שר בלי הרף.

הרחקתי במיוחד כל אותו שבוע עם הצאן הרחק מטווח אנשים כדי שאוכל לשיר לעצמי עוד ועוד ובקול רם באין מפריע. אט אט התחייתי עם הזמר הקצר שזרם לו ונבע בקלות עד שהיה לשגור עמי. אם כי לא היה לי זה שיר הרועים הראשון, הנה בנושא שמחת הגז היה הוא שיר בכורה, והחלטתי להביא אותו בהפתעה למסיבת הערב. התכנס כל הקבוץ, שמונים ממנותקים, לעסו סוכר מעלוז, הקריאו את הפרקים... הכול לפי התכנית, עד שהגיע תורי. בלב חרד פתחתי בשיר החדש "שישו ושמחו". בתחילה באי-בטחון, אך מפעם לפעם עברתי ליתר התעוררות, ולבסוף כל הנוכחים ליוו אותי בקצב עולה וגובר.

כאילו נולד כאן

המיוחד בעולמו הרוחני של מתתיהו שלם היה ה**ישראליות** המיידית שלו. כאילו מעולם לא היה משהו אחר, כאילו נולד כאן וספג כאן הכול מינקות. אומר על כך בנו אלישע שלם: "מרגע עלותו ארצה, מהותו היתה מייד כשל יליד הארץ, תוך ניתוק מוחלט מן העבר, כאילו נולד כאן – גם בשירה הלירית וגם במוזיקה. אף כי לא נולד בארץ, המנטאליות שלו היתה צברית. בתקופה שבה היו לחברי בית-אלפא שמות וכינויים פולניים לרוב, הוא בחר בזהות עברית ושמר עליה. היה גם קנאי לשפה העברית והתעלם משפות אחרות, אף כי ידע אותן. הקשר שלו היה לנוף הארץ ולא לנוף ילדותו".

עם זאת, זיקתו לנוף הילדות באה לידי ביטוי בשני השירים שהובאו לעיל. על שני הנופים הללו – נוף ילדות ונוף מולדת נכספת שהפכה למציאות – כותב מתתיהו שלם בשיר הבא:

מְחֻדָּשׁ

יָמִים שְׁחִייתִי

מִרְאוֹת כִּי חֲזִיתִי –

יָעָרִים בְּמִרְחָב.

צִמֵּת דֶּרֶךְ עִם צֶלֶב.

וְאֲנִי עוֹדִי נָעַר

בְּחֶפֶז כְּבֹר שְׁלִיתִי,

כְּתָר עַל חוֹפִים

אַחַר דָּג-הַזָּהָב.

כְּדִיג עַל הַיָּם

בְּנֶכֶד גְּלִימָה

כֹּה אֶרְבֶּתִי דוֹמָם.

אַרְנִים עוֹטִים שָׁלֵג,

קוֹפְאִים הַשָּׁמַיִם,

טוֹוה יְמֵי שָׁמֶשׁ

וְטוֹבֵל בְּחָמָם.

בְּכֶסֶף נִכְסַּפְתִּי.

בְּמָשׁוֹט כִּי חֲתַרְתִּי

עָלִיתִי עַל חוֹף,

מְכוֹרָה מְסַעֲרַת –

בְּלֶהָבָה בָּהּ נִצְרַפְתִּי

כְּשֹׁחַר הַבְּזָלָת,

כְּסֹלֶעַ בְּנוֹף.

יָמִים שִׁחִיתִי,

בֵּין נוֹפִים כִּי תַעֲיִתִי,

נָשְׂרוּ בְּשִׁלְכָת.

נִשְׂאוּ בְּסַעֲרָה.

בִּירְחֵי הַיּוֹלָדָת

בְּאֶתִי שׁוֹב וְחִיִּיתִי –

נוֹף חֲדָשׁ כְּמוֹ בְּקָר

בְּדָמֵי הַתַּעֲרָה.

את שיריו הראשונים חיבר מתתיהו שלם על-פה, כאמור, ואצרם בזיכרונו. בתקופה הראשונה סייע לו בהעלאתם על הכתב המלחין יהודה שרת, והדבר לא היה קל, שכן עיצובם של השירים בסגנון מזרחי עשה אותם גמישים מאוד וחופשיים מבחינה ריתמית וטונאלית. אחר כך, עם לימודי המוזיקה, העלה מתתיהו את שיריו על הכתב בתווים וגם עיצב אותם יותר לנוחות השירה בציבור.

שנות העשרים מציננות את ניסיונותיו הראשונים בשדה הזמר, בבחינת גישוש וניסיון. בשנות השלושים כבר חיבר שירים שהם נחלתנו עד היום, כגון "שמחו נא". שירים לחג האסיף ולחג הגז לא גיבש היוצר כמחרוזות והם פשטו בארץ, בקיבוצים ובבתי הספר, כבודדים. מקצתם עוד נדפסו אפילו בגלויות הקרן-הקיימת של שנות השלושים והופצו כך גם בגולה.

באמצע שנות הארבעים חיבר שלם את מסכת **הבאת העומר**, שהיא רצף טקסי של שירים, פרקי נגינה, מקרא ומחול. מסכת זו נחוגה ברמת-יוחנן עד ימינו אלה (את המחולות יצרה חברת הקיבוץ לאה ברגשטיין) ואף הוסרטה. מתוכה אנו שרים את "שיבולת בשדה", "שיר האביב" ("פנה הגשם") ועוד.

בשנות החמישים חיבר מתתיהו מסכת לחג הכלולות הקיבוצי, חג שנתגבש בקיבוצים רבים כניסיון עצמאי לטקס כלולות לא-דתי, תוך מיזוג אלמנטים מסורתיים עם דפוסי חיים של הקיבוץ. היה זה מענה על הצורך לחוג את נישואי בני הקיבוץ, חג שבא בעקבות חגי הטבע ועונות השנה.

מהו זמר-עם

בעיית הסגנון המוזיקלי של הזמר הישראלי העסיקה רבים וטובים, ומסקנות סופיות בסוגיה זו הן ודאי נחלת העתיד. ההתייחסות אל השירים שנוצרו בארץ השתרעה על כל קשת הגוונים, החל בהערצה עיוורת של כל צליל שנוצר כאן וגמור בזלזול מוחלט ב"פולקלור מלאכותי"... לא כאן המקום לניתוח מוזיקולוגי-מדעי של סגנון זה. גם לא נפסוק כאן הלכות. עם חלוף השנים עושה הזמן את שלא יכול לעשות השכל, כלומר, הוא מעמיד במבחנו את השירים שנוצרו, כשהם עוברים מדור לדור, ואין מבקר אכזרי מן הזמן...

מכל מקום, מעניין לעקוב אחר לבטיו והגיגיו של היוצר עצמו. להלן קטעים מתוך רשימותיו של מתתיהו שלם משנת 1963, הכתובות בצורת דו-שיח, כשאלות ותשובות:

אהבתי לשיר וגם הרבינו אז לשיר. אני עצמי חונכתי על שירי ציון. נגינות חסידים ושירים ביידיש, גם הם לא היו זרים לי. אך בפגישתי עם הארץ, בצאתי לעבודה בשדה, הרגשתי לפתע שנותק הקשר. מה טעם יש, על רקע המציאות החדשה, לשיר שירי געגועים לטבע כמו "שמש אביב נטה ימה" של מאנה או אפילו "אל הציפור" של ביאליק; ובוודאי לא שירים על הטוחן או על החייט בנעימותיהם העצובות. נוצרו לפתע נושאים חדשים, של עבודה, של נוף, והם גם הובילו אותי אל הקצב ואל הנגינות שהתחילו להזדמר בצורה חדשה...

מבחינה מלודית נתפסתי לראשונה ללחן המזרחי כפי שנראה היה לי אז. הרי זה היה ממש באוויר ובאווירה של הארץ דאז. כן אין זה זר לנו כל כך כיהודים. הרבה מהמזרחיות יש בתפילות ובטעמי המקרא, אשר ללשון העברית, גדלתי בה מילדותי בבית אבי ז"ל (הוא היה מורה עברי). אף על פי כן לא היה זה קל ביותר. רציתי לשון עממית, חיפשתי מילות חיבה והקטנה וכל מיני סממנים המאפיינים סגנון של שיר עממי, והיה צורך להיאבק עם לשון הנביאים שלא נתנה את עצמה כל כך בנקל.

שאלה: אתה נחשב כמחבר שירי עם. מהו לדעתך זמר-עם?

מקובלת הדעה, ששיר עם הוא זה אשר העם יוצר אותו, או שמחברו חייב להיות אנונימי וכדומה. אין זה לדעתי כך בדיוק. ודאי, בשירי עם עתיקים של עמים נשתכחו המחברים שוודאי היו לשירים אי-פעם, ובייחוד שעברו את כור ההיתוך של העם משך דורות וגם נשתנו הרבה. בזמננו ובתנאים שלנו אפשר להגדיר שיר כזמר-עם כאשר צמח על רקע מסוים, הוא מושר בפי הציבור ואינו מוגבל ליכולתו של המבצע בלבד. כמו כן ניתן להבחין בסגנון עממי לפי מוטיבים, פזמון חוזר וכדומה.

יחיד נותרתי על בהונות

יצירתו של מתתיהו שלם, כמו של מרבית בני דורו, כמעט ופסקה בעשור האחרון. התמורות שחלו באמצעי התקשורת ובטעם הקהל ודאי שלא היו לרוחו. הוא נשא שינוי זה בשקט ואף התייחס אליו בסובלנות. מאידך, יכול היה לשאוב סיפוק רב מהיות שיריו נישאים על כל שפתיים, מושרים אף בארצות רחוקות ומעובדים בגרסאות שונות ומשונות, לפעמים אף רחוקות מאוד מן המקור. מתתיהו שלם התייחס אל אלה בסלחנות ומתוך פתיחות. הוא לא היה קנאי לגבי יצירתו אלא אף שמח על ההתייחסות הרבגונית אליה: "אני חברתי, ועכשיו נתן לזה לרוץ, לחיות..."

זכה האיש ששאף לחבר שירי-עם והנה הם נעשים אלמוניים עוד בחייו, נחלת העם ממש. תוך עצבות כלשהי, אך בפיכחון רב, ראה את מקומו במסכת היצירה, ומיטיבות להביע זאת המלים המסיימות את אחד משיריו האחרונים:

רִיקִים שְׁחָקִים מְחִלּוּמוֹת

אֶבְדּוֹ הַנְּגִינּוֹת,

רַק יֶרֶחַ פְּחוֹתָם

וְכֹכָבִים בְּאַרְחוֹתָם

אוֹת לְאוֹת.

יחיד נותרתי על בהונות

חוזה בעצב שזנכבש.

אלוה את זבולו נטש.

תם השיר –

הוא מתחיל מחדש.

המאמר הבא של מתתיהו שלם נמסר לי על ידי בני משפחתו.

מתתיהו שלם – על רקע של שיר

סמוך למלחמת העולם הראשונה ואני עדיין ילד לומד בבית הספר העברי "תושייה". הלימודים – עברית בעברית (חידוש בימים ההם) מלבד מקצועות כלליים והם בשפה הרוסית שפת השלטון. האווירה הכללית ציונית מאוד והחינוך – לקראת ארץ-ישראל. באחד הימים מופיע מורה חדש. איש צעיר דובר עברית צחה ובהברה הספרדית. נפוצה שמועה בין התלמידים שהמורה החדש בא ישר מארץ-ישראל.

סמוך לאותו זמן קרבו ימי החנוכה ובבית ספרנו תכונה רבה לקראת החג. נפלה הפתעה שחרגה מן הרגיל: המורה החדש קול נעים לו ומלמד את כל הכיתות שיר לא מוכר שהביא אתו, הלא הוא השיר "יה-חי-לי-לי-יה-עמלי". אמנם לא היה לזה קשר עם חנוכה, אבל עם ארץ-ישראל הנכספת היה והיה. למדנו את השיר בהתרגשות ובמיוחד את הבית החוזר "יה-חי-לי-לי-יה-עמלי", שתכנו היה מוזר אבל הקצב מלהיב ומעורר דמיון. הוא איחד את כל הכיתות בשירה אדירה ולא זו בלבד, כי אם הזמרה לוותה בצעידה ובספיקת כפיים דרך כל אולמות בית הספר, המורה הצעיר כמנצח בראש, ואנו כולנו אחריו כאילו צועדים היינו לארץ-ישראל.

חדשים רבים חלפו ורישומי עדיין חזק. כן גם המורה והברתו הספרדית כבש את כל לבותינו פעם לתמיד. היתה זו אפיזודה בלתי נשכחת. הגיעו ימים מסוערים, פרצה מלחמת העולם, נדודי המשפחה, מהפכות ופרעות. מקומות מגורים מתחלפים, עמם בתי הספר השונים, מורים אחרים ואווירות שונות ומשונות, הרגלים וזמירות אחרות וחדשות. לבסוף נעורים ושנות התבגרות, אך בפינה העברית שהיתה שמורה בביתנו (אבא ז"ל מורה עברי) לא נגעה יד הזמן. נמשכים הסיפורים על ארץ ישראל, שירי ציון מושרים בדבקות ולא נפקד גם השיר "יה-חי-לי-לי" שהיינו חוזרים עליו ביחד (אני ואבא) ותמיד בהתעוררות.

1923 ואני בארץ ישראל במושבה קטנה בגליל התחתון ומסחה שמה (כפר תבור). אתי קבוצת חלוצים צעירים, כולנו חניכי "השומר הצעיר" ושתי מטרות לפנינו: א. כיבוש עבודה במושבה; ב. יצירת קיבוץ. מסחה המושבה מלאה "חראתים" ואין חצר של איכר שלא תתגורר שם משפחה ערבית הממלאה את כל עבודות המשק ובתנאים זולים, כמובן. לנו, לקבוצת החלוצים, לא נותרה כל עבודה במושבה. הסתפקנו בלית ברירה בעבודות הכשרת הקרקע מטעם יק"א, וזו עבודה מפרכת לעקור שיחי סידראות, שכיסו את האדמות ושרשיהן עמוק עמוק בקרקע. מיותר לדבר על היבלות שכיסו את ידינו והגבות הכאובים מעבודת פרך זו. אף-על-פי-כן הרוח היתה איתנה, אך גם טיפות מרות לא חסרו, כי באנו לארץ לעבוד עבודת חקלאות והנה תפוסה היא בידי ערבים.

באחת כבשנו את המושבה ואף את לב איכריה הקשוחים, והיא השירה העליזה שהשמענו מדי בוקר בצאתנו לעקירת הסידראות, ומדי חזרנו והמכושים והמעדרים על הכתפיים, צועדים ושרים מכל אשר ידענו וכל בני המושבה מלווים אותנו בחיוכים ובתמיהות. היתה זו גם שירה מופגנת של צעירים נלהבים ומאוכזבים קמעא מהמציאות המרה שפגשה אותם בשערי החלומות.

שיר אחד (פופולארי מאד בימים ההם) הפך ממש להמנון והוביל בראש כל השירים והוא הנפוץ והחביב ביותר – "יה-חי-לי-לי". תיקון קל חל בו אשר הפך את הקערה על פיה: לא עוד שיר מתוק ותמים כי אם שיר סטירי עוקץ וסרקסטי, פורקן לצעירים הממורמרים. נמצא מישהו מתוכנו שהתאים מלים אחרות לשיר שהיו בערך כך: הנה באנו לארצנו / ומאפיש עבודה בשבילנו / יה חי לי לי יא עמלי / מסחה מסחה

היא מושבתנו / רק ערבים עובדים במקומנו / יה חי לי לי יא עמלי / העבודה לא בשבילנו / לכל צרה תובילנו / יה חי לי לי יא עמלי.

במלים אלו הושר השיר אל אזני הסקרנים שעמדו בצדי הדרך הראשית של המושבה שבה עברנו ואילו הבית החוזר "יה חי לי לי" הושמע בקולי קולות בדפיקות מעדרים, בשריקות ובצפצופים שהזכירו גדוד חיילים רוסים העובדים ברחובות עיר בימי הצאר.

היה זה שימוש בשיר אשר במקום זמרה בא להביע מחאה, להוציא מעט ממה שהצטבר בלב, ואיש לא ראה בכך פגם. השיר תפקידו לשרת את החיים, להביע את רחשי הלב אם לשמחה ואם לצער, אם לעידוד ואם למחאה בהתאם למצבים שנתהוו יום יום.

לא חקרתי, לא דרשתי את השיר "יה חי לי לי" מי מחברו וכיצד התפשט. בעיות אלו לא העסיקו אותי אז. אף "שינוי האדרת" מאז הכרתי את השיר מימי ילדותי ועד לימי החלוצים במסחה לא הביא אותי לידי הרהורים. היה זה פשוט בתכלית, כשם שכל ההשתלשלות היתה פשוטה וטבעית.

נסתיימה תקופת מסחה בכישלון. העלייה היתה דלילה ומחוסר חברים חדשים גם גרעין זה התפזר. לא נראה הסיכוי לצמיחת קיבוץ חדש. נתקפתי לפתע ברצון עז להכיר חבלי ארץ נוספים ובמיוחד נתפסתי לרעיון לבוא לסביבה ערבית טהורה, ללמוד שפתם ולעמוד על אורח חייהם.

בא המקרה הטוב לידי. נודע לי שבעמק הירדן, לא הרחק ממפל הירמוך, בונה הממשלה המנדטורית גשר חדש למסילת הברזל צמח-דמשק. העובדים בעיקרם פלחים ובדואים מקרוב ומרחוק וזה עורר בי עניין. מצאתי דרך אל מנהל העבודה, יהודי מהמושבה מנחמיה, וביקשתי להתקבל לשם לעבודה כאחד הערבים. הוא ניסה להניאני: הרי זה שיגעון, יהודי יחיד בין המון ערבי, העבודה מפרכת בשכר פיאסטרס אחדים ליום, המלריה השחורה משתוללת במקום ואין מקום מגורים, המזון – פיתות עם זיתים בלבד, ועל הכול מאות ערבים מכל המינים ואתה אין שפה בפיך. לא הועילו כל ההתראות. זה גירה אותי עוד יותר והתחננתי ממש לפניו: "מה אכפת לך: לא אוכל, אסתלק משם". איש מנחמיה זה קיבל את נימוקי מתוך בטחון שלא אחזיק מעמד אף יום אחד. וכך נתקבלתי, יהודי בודד אל בין מאות פלחים ובדואים, חוואגיה תימהוני בעיני כולם ומעורר סקרנות. למרבה הפלא החזקתי מעמד חדשים אחדים באותם תנאים שהזכרתי, מלווה אהדה וסקרנות מצד העובדים הערבים ומשמש נושא לשיחתם הקבועה. ואני השגתי את מבוקשי: יום יום לומד עשרות מלים חדשות ולא זו בלבד, למדתי להבחין לפחות בין שלושה סוגי בני ערב והם: המדני – העירוני, שהם גם המומחים (מועלימין) ובעלי המקצוע; הפלחים – בעיקרם אנשי תובלה, בעלי החמורים והגמלים; והבדואים (החורנים) – הם הפועלים השחורים, סוחבים הבטון במריצות, ואני יוצא דופן שאינו נמנה על אף סוג אך מקובל על כולם, כי על כן יהודי תימהוני אני.

עם לילה בגמר העבודה לנים תחת כיפת השמים, או בכוכים ובמערות הסמוכות, מעלים מדורות לבישול קפה ומשתפכים בשירה. עמדתי על נקלה על אבחנת סוגי המחנות על פי זימרתם. בסביבת העירוניים בעלי המקצוע בקעה שירת "יה לילי". שירה ממושכת, רווית תשוקה וגעגועים, והיא נתמשכה בלי סוף עד עומק הלילה והתערבבה עם יללת התנים שיצאו ממחבואיהם.

במחנה הפלחים אנשי התובלה הזהד חליל רועים בקצב של דבקה, ובחצי מעגל כדמות פרסה אוחזים גברים איש באבנטו של רעהו, רוקעים ברגליים, מזנקים לפתע בקפיצות ובקריאות ומישהו מנפנף בכאפיה – זה הוא המוביל בראש כדי להלהיב ולעורר. בתנוחות שבין ריקוד לריקוד מושרים לסירוגין השירים המקובלים "אלאדלעונה" והשיר תחת "אלזייתוני" וגם אני למדתי לשיר אותם במשך הזמן.

המחנה השלישי, מחנה הבדואים, שהוא הגדול בהיקפו – שמה שררה זמרה פראית וללא סדר, לא קול ולא קצב אחיד, אלא מעין המון חפשי ופרוע, כאשר כל אחד צועק שיר להנאתו מעומק הגרון, הקולות התערבבו זה בזה והיו דומים לתזמורת המכוונת כליה לפני ההופעה.

ערב קלטה הסביבה הפראית והשוממה את התהודה הניגונית הזו, כל מחנה והווייתו המיוחדת, אשר יחד עם שאון גלי הירדן מילאו את האוויר רעש והמולה דמויי מוזיקה צורמנית. הייתי במרומי שמים, סוף סוף השגתי אשר צפיתי וכאין היה כל הסבל הפיזי, ובאחד הימים חיכתה לי הפתעה: נסתיים איזה קטע בנייה בגשר הנ"ל והוכרז על חגיגה (פנטאזיה) – התכוננו לביקורו של המהנדס האנגלי הראשי שקראו לו בפי כול אל-מהנדס נובל. התכונה היתה רבה. ביוזמתם של המשגיחים ומנהלי העבודה המרובים נערך זבח כמנהג הערבים. הוקמו אוהלים מיוחדים לקראת המוזמנים וכן הובא במיוחד זמר נודד, שהוא גם החולש על ההילולה כולה. כל התכונה וההכנות התנהלו לפי פקודות והעסק דפק. אותי ואת בעלי המקצועות (מועלימין) הושיבו באוהלים יחד עם כל הנכבדים המוזמנים ואילו היתר, הפלחים והבדואים, היו שחקני הערב וכן אכלו הם מהשיירים אשר השאירו אחריהם האורחים המכובדים.

התכנית החלה והראשונים היו הפלחים. אגודל בתוך אגודל יצאו ב"דבקה" הגברתנים כשהם רוקעים ברגליים והחליל מכה לפנייהם. בחצי פרסה התנועעו בקצב בליווי קריאות לכבוד המהנדס האנגלי. הם גילו זריזות וכושר גרציוזי להפליא בכבוד עצמי ובהתלהבות. המתחרים היו הבדואים, גברים זקופים ארוכי שער צמודים זה לזה בשורות ישרות כתף אל כתף, רוקדים ושרים, ופזמון אחד בפייהם בעוז ובחיתוך: יא חיליאל עמאלי! הזמר הנודד לפנייהם ומקל בידו, מנפנף הוא באוויר וחורז מענייני דיומא, חרוזי אימפרוביזציה לכבודו של אל-מהנדס נובל והאווירה משתלהבת – כל ההמון מתנועע בקצב ושואג כאיש אחד: יא-חיליאל עמאלי!

היה זה גילוי מפתיע בשבילי ששמעתי לראשונה. אסוציאציות רדפו זה אחר זה יא-חיליאל עמאלי! מנן מוכר לי פזמון זה? יא-חיליאל עמאלי! שואג ההמון. בקצב זה, בצורתו זו הרי זה חדש בשבילי, גילוי מפתיע, מדהים, הנה, הנה המקור בכבודו ובעצמו, איזה יופי!

הזמר המשיך לחרוז, השירה הערבית בזיכרוני הייתה זו אשר אותה קלטתי בהברותיה יותר מאשר בהגיון מילותיה והיא צלצלה בערך כך: יא חיליאל, עמאליאלי / יא חאסאבי גימאליאלי, וההמון עונה: יא חיליאל יוממה, יא חיליאל יוממה! בקצב אדיר, בספיקת כפיים וברקיעת רגליים, כרעם התגלגל הפזמון החוזר מפי מאות בדואים משולהבים. תוך התלהבות פרצו הקריאות: יעיש אל-מהנדס! יעיש אל-מהנדס! מקצבים חותכים ומוחלטים. הזמרה עצמה ספק קול ספק תוף, ספק קריאה ספק זעקה – רק קולו של האימפרוביזטור ביתר רכות לכבוד ולכבוד, ואילו כל היתר, רעמים וברקים בכל רמ"ח האיברים ובשיא האכסטזה. מה שונה ועז היה "יה חיליאל" זה באותו לילה, בעמק השומם הזה ובטמפרמנט הלוהט המדברי, מכל מה שהכרתי עד כה. גם אני נדבקתי ובכל הכוח זעקתי אחריהם: יא-חיליאל יוממה, יא-חיליאל יוממה!!!

הגיעה שעת חצות, דעכו המדורות, דעכו הקולות הצרודים, העייפים. התיישבו כולם בקיפול רגליים והקשיבו בדריכות לשירים-סיפורים של מלחמה ואהבה מפי אותו זמר מנצח, כשהוא מלווה עצמו ברֶפֶּה (כנור בדואי). היו אלה שירי מדבר מלאי תשוקה וגבורה. רוב הנוכחים ידעו לשתף עצמם במקומות מסוימים בקריאות עידוד או בקריאות מחאה, הכול לפי הצורך, והיו כמכושפים.

גם אני (הצעיר היהודי הזר) שקעתי בחלומות. זיכרונות בית אבא עלו לפניי. השיר "יה חלילי" הדהד באזניי פעם כה מתוק ותמים ופעם עז וחצוף; הה, מה רב המרחק, כמרחק הגיאוגרפי בין העמק השומם בארץ-ישראל לבין העיירה היהודית שם בפולין.

חלפו עשרות שנים. יש וגם עתה, בשעה מאוחרת בלילה, לאחר איזו חגיגה בקיבוץ והנה שוב בוקע נוסח "יה חלילי" והפעם בנוסח אחר, חדש. בני נוער במעגל ובהתרפקות חסידית – תחילה לאט לאט ועובר להתעוררות קצבית מסחררת: יה-חילילי-עמלילי-יה חוואג'ה מוסה! כך חוזר הפזמון פעם אחר פעם בהתלהבות עולה וגוברת, מתחשל בדבקות חסידית יד אל יד, ולפתע אני שוב שם באותו לילה על הגשר ובאותה פנטאזיה מדברית. כמה מוזר צירוף זה של חסידים בפאות ובדואים בצמות. ישראל וערב, רחוק ושונה ואף-על-פי-כן קרוב.

אשר סיפרתי היה מתוך זיכרון חווייתי התרשמותי. למדתי לדעת כמה חשוב הרקע כמו הנוף לצמח. הרקע הוא רגבי השיר, המהלך הטונאלי הוא רק חלק, תמיד החלק היחידי והחשוב ביותר.